

ՄԱՐԻԱՄ Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԵՊՀ

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ
ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ
1924–1930 ԹԹ.

Քանայի բառեր՝ Եվրոպայի հայոց թեմ, Գևորգ Ե կաթողիկոս, Եվրոպայի հայոց թեմի կանոնադրություն, հովվական վիճակ, Գրիգորիս Պալաքյան, մատուոներ, թեմական ընդհանուր ժողով, Թորգոմ Գուշակյան:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից և Մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած հայությունը ցրվեց աշխարհով. հայության զգալի հատվածը հաստատվեց Եվրոպայում, որի արդյունքում հին գաղթօջախները ստվարացան և ձևավորվեց «Հայոց Սփյուռք» եզրույթը: Սփյուռքում, պետականության բացակայության պայմաններում, ազգապահպանման, ազգային և հոգևոր դաստիարակության այդ կարևոր գործը, իր արտաքին թեմերի միջոցով ստանձնեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը: Արդյունքում, Եվրոպայի հայոց թեմի կազմավորման գործընթացը, որը սկսվել էր դեռևս 19-րդ դարի վերջին, նոր թափ ստացավ:

1924 թ. հայության տեղաբաշխվածության, ձևավորվող թեմի վարչական կառույցների կազմակերպման մասին նախնական վիճակագրություն կազմելու համար Եվրոպայի հայոց թեմի կաթողիկոսական պատվիրակ է նշանակվում նորընծա եպիսկո-

պոս Գրիգորիս Պալաքյանը, որը նախկինում Մանչեսթրի հովվապետն էր: Կաթողիկոսի հանձարարականով նա պետք է մանրամասն տեղեկություններ հավաքեր սիյուռքահայության, նրանց կացության մասին, հետևողական լինելու թեմի հոգևորականների գործունեությանը, աջակից լինելու հայ որբերին, այրիներին, զարկ տար Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի նորոգմանը, ազգային օջախների, մանկատների, եկեղեցիների շինարարությանը¹:

1925 թ. փետրվարի 20-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսի թիվ 79 կոնդակի համաձայն ստեղծվեց առանձին հոգևոր վարչական միավոր՝ Եվրոպայի հայոց թեմը մեկ ընդհանուր առաջնորդարանով՝ Փարիզ կենտրոնով: Եվրոպայի թեմի մեջ ընդգրկվեցին թվով 10 երկիր՝ Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան, Գերմանիան, Բելգիան, Չեխոսլովակիան, Ավստրիան, Լեհաստանը, Հարավսլավիան, Շվեյցարիան²:

Արդեն 1925 թ. փետրվարի 16-ին կազմվել էր Եվրոպայի թեմի կանոնադրության նախագիծը, որը որոշակի փոփոխությունների ենթարկվելուց հետո վավերացվում է 1926 թ. հուլիսի 1-ին՝ թեմի օրենսդիր մարմին հանդիսացող թեմական պատգամավորական ժողովի կողմից: Հարկ է նշել, որ կանոնադրության մեջ նորակազմ թեմում նշվում էր 13 երկիր: Ավելացված համայնքներն էին՝ Հունգարիան, Իսպանիան, Հոլանդիան³:

¹ «Ապագայ», 1925, մայիս № 25, էջ 2:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5334, թ. 1:

^{*} Իսպանիայում, Հոլանդիայում, Լեհաստանում հայության թվաքանակը զգալիորեն քիչ է եղել, որի պատճառով կաթողիկոսական պատվիրակները այս համայնքներ այցելություն չեն կատարել: Միայն 1924 թ. Գ. Պալաքյանը նշում է, որ Հոլանդիայի մայրաքաղաք Ամստերդամում ապրում էր 10 հայ, որոնք վաճառականներ էին (նույն տեղում, գ. 5347, թ. 2), իսկ նրա հաջորդ

Եվրոպայի հայոց թեմը հայության թվաքանակի հիման վրա բաժանվելու էր հովվական վիճակներով⁴: Այդ վիճակներն էին լինելու՝ Փարիզը, Լիոնը, Մարսելը, Լոնդոնը, Մանչեսթերը, Բրյուսելը, Ժնևը, Բեռլինը, Միլանը, Վիեննան, Բելգրադը, Վարշավան, Բուդապեշտը: Այն հայաշատ համայնքները, որոնք հեռավորության կամ այլ պատճառներով չէին կարողանալու անդամակցել նորակազմ թեմին, գործելու էին առանձին կամ կազմելու էին եկեղեցական ներկայացուցչություն⁵:

Եվրոպայի հայոց թեմի վարչական կառույցներից թերևս ամենաբարդ և պատասխանատու գործունեությունը վերապահված էր թեմական ընդհանուր ժողովին, որը կազմվելու էր վիճակային ընդհանուր ժողովների կողմից ընտրված ներկայացուցիչների միջոցով: Թեմական ընդհանուր ժողովում ներկայացուցիչները բաշխվելու էին հետևյալ կերպ.՝ Փարիզն ունենալու էր 6, Մարսելը՝ 5, Լիոնը՝ 4, Մանչեսթերը՝ 2, Լոնդոնը՝ 2, Բեռլինը, Միլանը, Բրյուսելը, Անվերսը, Ժնևը, Լոզանը, Վիեննան, Բելգրադը, Վարշավան, Բուդապեշտը՝ մեկական ներկայացուցիչ: Ընդհանուր ժողովի անդամները պաշտոնավարելու էին վեց տարի, իսկ յուրաքանչյուր երկու տարին մեկ անգամ նրանց 1/3-ը փոխվելու էր: Յուրաքանչյուր տարվա մարտին գումարվելու էր նիստ, որին հրավիրվելու էր թեմական առաջնորդը կամ ներկայացուցչություն մայր-ղիվանից: Թեմական ընդհանուր ժողովի նախագահը թեմական առաջնորդն էր: Ընդհանուր ժողովը մշակվելու

Թորգոմ արքեպիսկոպոսը հռչակագրերին իր տեղեկագրում ընդհանրապես չի հիշատակում (նույն տեղում, գ. 5398, թ. 3):

⁴ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգևոր-վարչական տարածքային ենթամիավոր:

⁵ Թեմական կանոնադրութիւն Եվրոպայի հայոց, Փարիզ, 1926, էջ 3:

էր սոյն ժողովի ներքին կանոնագիրը: Վերոնշյալ կառույցին էր վերապահված թեմի առաջնորդի, թեմական կենտրոնական խորհրդի ընտրությունների կազմակերպումը, առաջնորդարանի տարեկան բյուջեի և դրանում յուրաքանչյուր թեմական շրջանի մասնակցության քանակի որոշումը: Ընդհանուր ժողովը պարտավոր էր քննել առաջնորդի դեմ եղած բողոքագրերը, վերջինիս հրաժարականի դեպքում կազմակերպել տեղապահի նշանակումը, իսկ վեց ամիս անց՝ ընտրել նոր թեմական առաջնորդ⁶:

Նորակազմ թեմի վարչական մարմիններից էր թեմական կենտրոնական խորհուրդը, որի 11 անդամներն ընտրվելու էին թեմական ընդհանուր ժողովի կողմից իսկ հաստատելու էր թեմական առաջնորդը: Կառույցը զբաղվելու էր ընդհանուր հոգևոր, կրթական, վարչական և տնտեսական ոլորտներին վերաբերող հարցերով, պարտավոր էր զարկ տալ թեմում եկեղեցիների կառուցմանը, ազգային կրթօջախների տարածմանը, զբաղվեր առաջնորդարանի նյութական խնդիրների կարգավորման աշխատանքներով, ինչպես նաև հսկել եկեղեցական մատյանները (ամուսնության, մահվան, մարդահամարին վերաբերող փաստաթղթերը):

Կարևոր կառույց էր հանդիսանում նաև կրոնական ժողովը, որի հինգ անդամներն ընտրվելու էին երկու տարի ժամանակով՝ վերընտրվելու իրավունքով: Կրոնական ժողովի նախագահը թեմական առաջնորդն էր: Կրոնական ժողովը, թեմական առաջ-

⁶ Նույն տեղում, էջ 4-5:

նորդի նախագահությամբ իրավասու էր դատել հոգևորականներին⁷:

Թեմի կազմակերպիչ մարմինը վիճակային (շրջանային) խորհուրդն էր: Այն բաղկացած էր լինելու 5-7 հոգուց, անդամներն ընտրվելու էին վիճակային ընդհանուր ժողովից՝ երկու տարի ժամկետով: Վիճակային խորհուրդը իր համայնքում օժտված էր այն գործառույթներով, որը թեմում ուներ թեմական խորհուրդը:

Յուրաքանչյուր թեմական վիճակ ունենալու էր իր ընդհանուր ժողովը, որի նախագահը տեղի հոգևոր հովիվն էր: Ընդհանուր ժողովին կարող էին մասնակցել եկեղեցական մատյաններում գրանցված, եկեղեցական տարեվճարը կատարած, 20 տարին լրացած երկսեռ հայորդիները: Կառույցը զբաղվելու էր շրջանի հոգևոր, վարչական գործերով, մասնավորապես՝ հոգևոր հովվի ընտրության և հեռացման և այդ մասին թեմական առաջնորդին տեղեկացնելու, վիճակային խորհրդի գործունեության վերահսկման խնդիրներով:

Եվրոպայի թեմի վարչական մարմիններ էին հանդիսանում նաև վերստուգիչ հանձնաժողովը և դատաստանական խորհուրդը: Վերստուգիչ հանձնաժողովը բաղկացած էր լինելու երեք հոգուց, որոնք ընտրվելու էին թեմական ընդհանուր ժողովից: Կառույցը պետք է վերահսկեր ընդհանուր ժողովի պաշտոնական մարմինների գործունեությունը, ստուգեր դրանց դրամական հաշիվները և արդյունքները ներկայացներ թեմական ընդհանուր ժողովին⁸:

⁷ Նույն տեղում, էջ 8:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5334, թ. 4:

Դատաստանական խորհուրդը զբաղվելու էր տեղի հայության ընտանեկան խնդիրներով: Վերջնական վճիռ կայացնելուց հետո խորհուրդը պարտավոր էր արդյունքների մասին տեղեկագրել նախադատ ատյանին, որը բաղկացած էր լինելու թեմական խորհրդի կողմից ընտրված վեց անդամներից (երեք աշխարհիկ, երեք հոգևոր): Ատյանի վճիռներն ուղարկվելու էին թեմական առաջնորդի հաստատմանը: Անլուծելի խնդիրների դեպքում վերջնական վճիռը կայացնելու էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Դատական խորհուրդը և նախադատ ատյանը պաշտոնավարելու էին երկու տարի՝ վերընտրվելու իրավունքով⁹:

Եվրոպայի հայոց թեմի առաջնորդը, որը պաշտոնով պետք է եպիսկոպոս կամ վարդապետ լիներ, ընտրվելու էր թեմական ընհանուր ժողովից, որը վավերացվելու էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից տրված կոնդակով: Թեմական առաջնորդի աթոռավայրը Փարիզն էր: Նրա բացակայության դեպքում թեմական խորհուրդը նախագահելու էր փոխանորդը, որը ընտրվելու էր թեմական առաջնորդի կողմից¹⁰: Թեմի բոլոր հոգևոր հովիվները և ազգային թեմական մարմինները պարտավոր էին հնազանդվել Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու բազմադարյա կանոններին և իրավունք չունեին փոփոխություններ, նորություններ, կրճատումներ կատարել:

1927 թվականից Ֆրանսահայ համայնքի երեք շրջաններում ստեղծվում են առանձին թեմական կազմակերպություններ, որոնք ճանաչվում են ֆրանսիական կառավարության կողմից¹¹:

⁹ Թեմական կանոնադրության Եվրոպայի հայոց, էջ 8-9:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5334, թ. 3:

¹¹ Հայ եկեղեցի. նվիրապետական աթոռներ, թեմեր, էջմիածին, 2001, էջ 95-99:

Տեղական եկեղեցական կառույցների ստեղծման հիմնական նպատակը եկեղեցին աշխարհիկ, կուսակցական պատկանելիություն ունեցող կառույցներից անջատելն էր¹²։ Բանն այն է, որ դեռևս 1925 թ. Մարսելի ազգային միությունը և եկեղեցական հոգաբարձությունը առաջնորդական տեղապահի ընտրություններ էին կատարել և որոշել Մարսելը դարձնել առաջնորդական փոխանորդություն¹³։ Աշխարհիկ կառույցների կողմից ընդունված այս որոշումները Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից անօրինական էին համարվել և մերժվել¹⁴։

Թեև 1924, 1925 և 1930 թվականների Եվրոպայի հայոց թեմի կաթողիկոսական պատվիրակների կողմից ներկայացված ժողովրդագրական տեղեկագրերը կազմվել են ոչ թե պաշտոնական տվյալների, այլ պատվիրակների սեփական նախաձեռնությամբ, այդուհանդերձ դրանք բացառիկ նշանակություն ունեն Հայոց ցեղասպանությունից հետո 1924–1930 թթ. նորակազմ թեմում ընդգրկված համայնքների ընդհանուր ժողովրդագրական պատկերի վերականգման համար։

Եվրոպայի հայոց թեմի կաթողիկոսական պատվիրակի պաշտոնը 1924–1929 թթ. վարում է Գրիգորիս Պալաքյանը, որից հետո այն հանձնվում է Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանին (Մկրտիչ Պելոճյան), ով 1929 թ. օգոստոսի 12-ին, թողնելով Եգիպտոսի առաջնորդական պաշտոնը, մեկնում է Եվրոպա և կաթողիկոսական կոնդակի համաձայն շուրջ 8 ամիս շրջում

¹² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5435, թ. 8 շրջ.։

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 6, գ. 3, թ. 3–4

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5336, թ. 4։

թեմապատկան համայնքներով և ուսումնասիրում տեղի հայության ներքին կյանքը¹⁵:

Ըստ կաթողիկոսական պատվիրակների ներկայացրած տեղեկությունների՝ Ֆրանսիայի հայաշատ քաղաքներն էին Փարիզը, Մարսելը, Լիոնը, Նիսը: Փարիզում մինչ պատերազմը հաստատված հայության թվաքանակը կազմում էր 2500, Մարսելում՝ 500, Լիոնում՝ 40, Նիսում՝ 150 հոգի¹⁶, պատերազմից հետո տեղափոխվածները կազմում էին հաջորդաբար 8500, 10.000, 1000 հայ, իսկ Նիսում՝ թվաքանակն անհայտ էր: 1924 թ. դրությամբ Փարիզում (իյուսիսային և արևմտյան Ֆրանսիա) գործում էր հայ բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանի ջանքերով կառուցված գեղեցկակերտ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (1904 թ.), որն ուներ եկեղեցական հոգաբարձություն: Փարիզում և Լիոնում հայության հիմնական զբաղմունքը հանդիսանում էր թանկարժեք քարերի վաճառքը, հատկապես՝ գոհարավաճառությունը¹⁶, Մարսելում՝ ոսկերչությունը: Մարսելում գործում էր գաղթականների համար նախատեսված դպրոց¹⁷:

1925 թ. փարիզահայության թվաքանակը հասնում է 11.500-ի: Մարսելում մեկ տարվա ընթացքում հայության թվաքանակը ստվարանում է՝ հասնելով 13.000-ի¹⁸, Լիոնում՝ 4500-ի: 1925 թ.

¹⁵ Ալաօյաճեան Ա., Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան, Գահիրե, 1940, էջ 500-501:

¹⁶ Հարկ է նշել, որ 1924 թ. Գ. Պալաջյանը իր տեղեկագրում առավել հոծ քնակեցված համայնքներին անդրադառնալիս ներկայացրել է նաև մինչև աշխարհամարտը հայության թվաքանակը:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5329, թ. 1:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 5332, թ. 1:

դրությամբ Ֆրանսիայի մնացյալ վայրերում բնակվում էր շուրջ 3000 հայ¹⁹:

Արդեն 1930 թ. Թորգոմ արքեպիսկոպոսի տեղեկագրի համաձայն Փարիզում ապրում էր շուրջ 20–25.000 հայ: Մարսելի շրջանում հայության թվաքանակը կազմում էր շուրջ 23.130 հոգի, որից շուրջ 20.000-ը՝ Մարսել քաղաքում, իսկ մյուս քաղաքներում հետևյալ կերպ. Կարտան (80 հոգի), Լա Սիոդա (500 հոգի), Պորտո (700 հոգի), Թալոն (250 հոգի), Մարտիկ (200 հոգի), Պոլեն (400 հոգի) Նիս (1000 հոգի)²⁰:

Ընդհանուր առմամբ Լիոնի շրջանում հայության թիվը կազմում էր շուրջ 15.600 մարդ²¹: Լիոն քաղաքում բնակվում էր 5000 հայ: Ֆրանսիայի այդ տարածաշրջանի մյուս հայաշատ քաղաքներն էին՝ Դեսինը (1500), Բոնտշերին (700), Վիենը (1500), Վալանսը (3500), Գրենոբլը (700), Սեն Շամոնը (800), Սենտ Էթիենը (1000), Վիֆրանզը (50), Ռոմանը (100), Ռիվոլաժը (50), Բուրգոնը (50), Բոն տ Օպնան (500), Բուզինը և այլն (200): Թորգոմ արքեպիսկոպոսի կարծիքով՝ վարչական առումով Ֆրանսիայի ամենից անկազմակերպ շրջանը Լիոնն էր²²:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում, գ. 5398, թ. 35:

^{*} 1928 թվականին Մարսելի Հայոց առաջնորդարանի կողմից Գևորգ V-ին ուղղված նամակում մարսելահայության թիվը նշվում է 25.000 (նույն տեղում, գ. 5379, թ. 1):

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5398, թ. 26:

²² Թորգոմ արքեպիսկոպոսի տեղեկագիրը հրատարակվել է նաև «Սիոն» ամսագրում, որտեղ մի շարք քաղաքներում հայության թվաքանակը այլ կերպ է ներկայացվում: Այսպես՝ Դեսինում նշվում է 1000, Բոնշերում՝ 500 հոգի (Գուշակեան Թ., Հայաստանեայց եկեղեցւոյ թեմերուն կազմակերպութիւնը Եվրոպայի մեջ, «Սիոն», 1930 թ., հուլիս-օգոստոս-սեպտեմբեր, № 7–8–9, էջ 227):

1930 թ. դրությամբ Փարիզում գործում էին միայն երեկոյան դպրոցներ, որտեղ դասավանդվում էին մայրենի լեզու և Հայոց պատմություն²³: Մասնավոր հիմունքով Լը Դանսիում գործում էր Դպրոցասիրաց որբանոցը, որտեղ սովորում էին 100-ից ավելի հայ որբուհիներ, Վանտոմի գավառում գործում էր Կարազյոզյան որբանոցը, որտեղ ուսանում էին շուրջ 100 հայ տղաներ: Կարևոր կրթական գործունեություն էր ծավալում Սևրում գործող Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության երկրորդական վարժարանը: 1929 թ. քաղաքի Աֆորվիլ արվարձանում սկսել էր գործել Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, որտեղ յուրաքանչյուր շաբաթ և կիրակի օրերին կատարվում էին պատարագներ²⁴: Հոգևոր հովիվ շարունակում էր մնալ Վռամշապուհ եպիսկոպոս Քիպարյանը: Փարիզի շրջանի քահանաները շրջում և հոգևոր արարողություններ էին կատարում նաև Եվրոպայի հայաշատ վայրերում²⁵:

Փարիզահայության սոցիալական կարիքների հոգաճությանը զբաղվում էին աղքատախնամ և տիկնանց միությունը՝ երկու մասնաճյուղերով՝ որբախնամ և կարմիր խաչի²⁶: Կարմիր խաչը եկեղեցու դիվանատանը ուներ բուժարան, որտեղ շաբաթը երկու անգամ հիվանդների այցելություններ էր կազմակերպում:

Մարտել քաղաքում գործում էր Ս. Հարություն եկեղեցին, որ կառուցվել էր շուրջ կես դար առաջ՝ Տիգրան (Վահան) Խորա-

²³ Ալպոյանճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 501:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5398, թ. 35:

²⁶ Ալպոյանճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 501:

սանճյանի բարերարությամբ, որի օժումը դեռևս չէր կատարվել¹: Եկեղեցին ուներ նաև նախակրթարան: Եկեղեցու ճարտարապետը պոլսեցի Արամ Թահթաճյանն էր: Այն կառուցված էր 10-րդ դարի հայ ճարտարապետության ոգով և Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի ոճով²⁷:

1929 թ. Փարիզի Բոմոնի Սեն Լու արվարձանում Գ. Պալաքյանի նախաձեռնությամբ և տեղի հայության նյութական օժանդակությամբ բացվում է Ս. Գևորգ եկեղեցին, որին կից գործում էր նաև մանկապարտեզ: Մարսելի արվարձաններում կար ութ մատուռ²⁸, որոնցից վեցը գործում էին վարձակալությամբ, ունեին նախակրթարաններ, որտեղ սովորում էին շուրջ 1000 հայ մանուկներ: Նիսում Տիգրան Չամբերթենյանի նախաձեռնությամբ գործում էր մատուռ-նախակրթարան:

Մարսել քաղաքում հոգևոր ծառայություն էին մատուցում Գ. Պալաքյանը, Հովհաննես Ֆերիատյանը և երեք քահանաներ: Շրջանի մյուս վեց քահանաները գործում էին արվարձաններում:

1930 թ. Լիոնի շրջանի գրեթե բոլոր քաղաքներում, բացառությամբ Վիլֆրանզի, Ռոմանի, Ռիվոլաժի, Բուրգոնի, Բուզինի, գործում էին ազգային միություններ: Լիոնում դեռևս եկեղեցիներ չկային: Լիոն քաղաքում գործում էին երկու մեծ ու փոքր մատուռներ: Վարձակալությամբ մատուռներ էին գործում նաև Բոնտշերի, Վալանս և Բոնտոպար քաղաքներում: Լիոնի շրջանը ուներ ութ հոգևորական: Անանիա վարդապետ Հաբեյանը և

¹ 1928 թ. Մարսելում կառուցվել են Ս. Կարապետ, 1929 թ. Ս. Աստվածածին մատուռ-եկեղեցիները, որոնց օժումը կատարվել է ավելի ուշ:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5346, թ. 6:

²⁸ Գուշակեան Թ., Նշվ. աշխ., էջ 227:

չորս քահանաները գործում էին Լիոն քաղաքում, մեկական քահանա ունեին Բոնտշերը, Վալանսը, Բոն տ Օպանան²⁹:

1924 թ. Անգլիայի հայաշատ քաղաքներն էին՝ Լոնդոնը, Մանչեսթըրը, Լիվերպուլը: Լոնդոնում մինչև պատերազմը տեղափոխված հայության թիվը կազմում էր 550, Մանչեսթրում՝ 750, Լիվերպուլում անհամեմատ ավելի քիչ՝ 40 հոգի, իսկ պատերազմից հետո տեղափոխվում են հաջորդաբար 150 և 50 հոգի³⁰: Լիվերպուլ գաղթածների թվաքանակն անհայտ էր: Տեղի հայության հիմնական զբաղմունքը վաճառականությունն էր: Լոնդոնում գործում էր հայ բարերար Գալուստ Կյուպենկյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրված Ս. Սարգիս եկեղեցին³¹, որը ուներ նաև երիցսուն³¹: Մանչեսթրում գործում էր Ս. Երրորդություն անունը կրող եկեղեցին, որի հոգևոր հովիվը Ղևոնդ Եպիսկոպոս Դուրյանն էր:

1925 թ. դրությամբ Լոնդոնում բնակվում էր ընդհամենը 600 հայ: Մանչեսթրում հայության ստվարացում չի նկատվում, իսկ Լիվերպուլում ապրում էր 60 հայ: Հոգևոր հովիվը Վահան քահանան էր: Ազգային կառույցներից գործում էին աղքատախնամ և Կարմիր խաչ, տիկնանց միությունը: Դրանցից առաջինը ժողովրդական հիմքեր ուներ, իսկ երկրորդը՝ հովանավորվում էր եկեղեցական հոգաբարձության կողմից: Գործում էր նաև խնամատարության մարմին³²: Հայերը հիմնականում զբաղվում էին

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5398, թ. 35:

³⁰ Նույն տեղում, գ. 5329, թ. 1:

* Եկեղեցու կառուցման աշխատանքները սկսվել են 1922 թ. փետրվարին, իսկ օծվել է 1923 թ. հունվարի 11-ին:

³¹ Գուշակեան Թ., Նշվ. աշխ., էջ 230:

³² Խոսքը վերաբերում է Գալուստ Կյուպենկյանի կանոնագրի հիման վրա ստեղծված ավանդապահների ժողովին, որը միաժամանակ վերոնշյալ մարմնի

գորգավաճառությամբ: 1930 թ. Լոնդոնում բնակվում էր 800, իսկ Մանչեսթրում, Լիվերպոլում, Սաութորթում՝ 500 հայ: Թորգոմ արքեպիսկոպոսի հավաստմամբ՝ Մանչեսթրը եվրոպայի ամենակազմակերպված համայնքերից էր, քանի որ այստեղ գործում էին ազգապատկան եկեղեցի, ազգային վարչություն, երեկոխանական ժողով³³:

1924 թ. Բելգիայում ապրում էր 180 հայ: Հայերը կենտրոնացած էին հիմնականում Բրյուսել և Անվերս քաղաքներում: 1925 թ. դրությամբ Բրյուսելում հայության թիվը կազմում էր 150, իսկ Անվերսում՝ 270: Քաղաքում ազգային կյանքի կազմակերպման օջախ էր հանդիսանում Ազգային միությունը: Արդեն 1930 թ. Բելգիայում հայության թվաքանակի աճ է գրանցվում: Բրյուսելում ապրում էր 700, Անվերսում՝ 300, Լիեժում՝ 50 հայ: Բելգիահայերը հիմնականում վաճառականներ (մոտ 700 հոգի) և մանր առևտրականներ էին (մոտ 300 հոգի): Բելգիայի հայությունը եկեղեցի և հոգևորականներ չունեին: Թեև այս շրջանում մի քանի ազգային կառույցներ էին գործում, բայց դրանք ակտիվ գործունեություն չէին ծավալում: Բելգիայի քահանան Ֆրանսիայի հոգևոր հովիվ Վոամշապուհ եպիսկոպոս Քիպարյանն էր³⁴:

1924 թ. Շվեյցարիայում հայությունը տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ. Ժնևում՝ 160, Լոզանում՝ 35 հոգի³⁵: 1925 թ. Ժնևում նրանց թիվը հասնում էր 200-ի, իսկ Լոզանում՝ 150-ի: Ժնևում ազգային կառույցներից գործում էր Ազգային միությունը

նախագահն էր հանդիսանում: Այն կոչվել է նաև խնամատարության մարմին (ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4922, թ. 1, գ. 5329, թ. 1):

³³ Գուշակեան Թ., նշվ. աշխ., էջ 230:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5398, թ. 28:

³⁵ Նույն տեղում, գ. 5329, թ. 1:

և ազգությանը շվեդ Քրաֆթ Բոնարի անվան որբանոցը³⁶: 1930 թ. Շվեյցարիայում բնակվում էր 406 հայ: Այստեղ նույնպես եկեղեցիներ չկային: Ծիսական օրերին հրավիրվում էր Փարիզի շրջանի քահանաներից որևէ մեկը, իսկ ծիսական արարողությունները կատարվում էին մատուռներում կամ վարձակալած հաստատություններում: Շվեյցարիայում գործում էին մի քանի ազգային կառույցներ, որոնք զբաղվում էին համայնքի ներքին կյանքի հոգածությամբ: Օրինակ՝ Ժնևում գործող եկեղեցական միությունը հոգում էր հրավիրյալ քահանաների ծախսերը, ինչպես հայ որբերի, գաղթականների կարիքները: Գործում էր նաև Հայ բարեգործական ընդհանուր միությանը պատկանող որբանոցը, որտեղ հանգրվանել էին շուրջ 100 որբեր: Ժնևի համայնքում գործում էր «Հայաստան» անունը կրող հաստատություն, որը հովանավորում էր քաղաքի վարժարաններում, համալսարաններում սովորող շուրջ 100 հայ երիտասարդների: Տնօրենը հանդիսանում էր Քրաֆթ Բոնարը³⁷:

1924 թ. Գերմանիայում ապրում էր 575 հայ: Բեռլինում մինչև աշխարհամարտը տեղափոխված հայերի թիվը կազմում էր 110, Լայպցիգում՝ 20, Դրեզդենում՝ 30, Համբուրգում՝ 15 հոգի, իսկ նոր գաղթածները հաջորդաբար կազմում էին՝ 230, 40, 80, 10 հոգի: Հայության հիմնական զբաղմունքը վաճառականությունն էր, որոշ թիվ էին կազմում նաև հայ ուսանողները: 1925 թ. Բեռլինում հայության թվաքանակն աճում է՝ հասնելով 350-ի, իսկ Լայպցիգում կազմում էր՝ 150, Դրեզդենում՝ 50, Համբուրգում՝ 30 հոգի:

³⁶ Նույն տեղում, գ. 5332, թ. 1:

³⁷ Նույն տեղում, գ. 5398, թ. 30-31:

Արդեն 1930 թ. Գերմանիայում հայությունը տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ. Բեռլին (380), Համբուրգ (57) (40), Մյունխեն (32) (57), Դրեզդեն (32): Հարկ է նշել, որ Թորգոմ արքեպիսկոպոսը «Սիոն» ամսագրում Համբուրգում ներկայացնում է 57, իսկ Մյունխենում անհամեմատ ավելի քիչ՝ 32 հոգի³⁸:

1930-ական թվականներին Բեռլինում գործում էր ազգային միություն, որը զբաղվում էր հոգևոր կյանքի կազմակերպման հարցերով: Գերմանահայ համայնքը եկեղեցիներ չուներ և ժամերգությունները կատարվում էին տեղի բողոքականներին պատկանող մատուռներում: Տեղի հոգևորականը ծնունդով բաբերտցի, Սանասարյան վարժարանի նախկին սան, Բեռլինի համալսարանի շրջանավարտ Գրիգոր Շանլամյանն էր: Նա հաճախ այցելում էր Բեռլինի հայաբնակ քաղաքներ և շաբաթական մեկ ժամ մանուկներին մայրենի լեզու դասավանդում³⁹:

1924 թ. Ավստրիայի մայրաքաղաք Վիեննայում հայության թվաքանակը հասնում էր շուրջ 250-ի: Հայության հիմնական զբաղմունքը կրկին վաճառականությունն էր: 1925 թ. հայության թվաքանակը աճում է՝ հասնելով 3500 հոգու, իսկ 1930 թ. դրությամբ կտրուկ նվազում՝ կազմելով ընդհամենը 200 հոգի: Համայնքը թեև եկեղեցի չուներ, սակայն վարձակալությամբ գործում էր մատուռ, ունեին մեկ քահանա: Վիեննայում գործում էր եկեղեցական հոգաբարձություն⁴⁰:

³⁸ Ավելի ուշ՝ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի տեղեկագրում մինչև Երկրորդ աշխարհամարտը Գերմանիայում հայության թվաքանակը ներկայացվում է 2000-2500 հոգի (ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 16, գ. 117, թ. 1):

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Գուշակեան Թ., նշվ. աշխ., էջ 229:

Իտալիայի հայաբնակ քաղաքներն էին՝ Հռոմը, Միլանը, Վենետիկը: 1924 թ. դրությամբ Հռոմում ապրում էր՝ 25, Միլանում՝ 50, Վենետիկում՝ 100 հայ: Հռոմում և Վենետիկում գործում էին որբանոցներ: Արդեն 1925 թ. Հռոմում հայերի թիվը հասնում է 60-ի, Միլանում՝ 270-ի, Վենետիկում՝ 65-ի, Բարիում՝ 40-ի: Իտալիայի համայնքը էջմիածնապատկան եկեղեցիներ չունե: Հռոմում և Միլանում գործում էին եկեղեցական հոգաբարձությու: Միլանում գործում էր նաև մատուռ: Թորգոմ արքեպիսկոպոսի վկայությամբ՝ Միլանի և Վիեննայի եկեղեցական հոգաբարձությունները թեմապատկան կազմակերպված հոգաբարձություններից էին⁴¹:

1930 թ. Իտալիայում բնակվում էր շուրջ 500 հայ (Միլանում՝ 300, Թուրինում՝ 30, Վենետիկում՝ 50, Տրիեստում՝ 60, Բարիում՝ 70): Թուրինում հայ կաթոլիկների հսկողությամբ գործում էր որբանոց, որտեղ ուսանում էին 100 հայ որբուհիներ: Համայնքի կյանքում մեծ դեր ուներ նաև Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը: Վերջինիս ջանքերով նախկինում որբանոց էր գործել, որը սաների համալսարան ընդունվելուց հետո լուծարվել էր: Բարիում հայության համար իտալական բարեգործական ընկերությունը (Գելակի գլխավորությամբ) հիմնել էր «Նոր-Արաքս» անունը կրող թաղամաս, որտեղ ապրում էին 70 հայ գաղթականներ: Թաղամասում գործում էր նաև մատուռ և դպրոց: Թեև փոքրիկների դասավանդման համար հաճախ հրավիրվում էին Մխիթարյան միաբանության վարդապետներ, այնուամենայնիվ, տեղի հայությունը հիմնականում հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ էին:

⁴¹ Նույն տեղում:

1924 թ. Հարավսլավիայում ապրում էր 220 հայ: Մայրաքաղաք Բելգրադում մինչև պատերազմը հայության թիվը կազմում էր 40, իսկ պատերազմից հետո այստեղ հաստատվում են ևս 80 հոգի: Մնացյալ քաղաքներում ապրում էր 100 հայ: Պատերազմից առաջ տեղափոխված հայության մեծամասնությունը Երիզայի Կամախ քաղաքից էին: 1925 թ. դրությամբ այստեղ ապրում էր 80 հայ, որոնք կենտրոնացած էին հիմնականում մայրաքաղաքում: Արդեն 1930 թ. հայության աճ է գրանցվում: Բելգրադում և շրջակա քաղաքներում ընդհանուր առմամբ հաշվվում էր 500 հայ: Եվս 200 հայեր բնակվում էին 38 կայարանների շրջակայքում: Թորգում արքեպիսկոպոսի վկայությամբ՝ տեղի հայերն ազնիվ և ազգասեր էին, հիմնականում զբաղվում էին որմնագործությամբ, վաճառականությամբ: Տվյալ ժամանակահատվածում այստեղ վարչական, ազգային և հոգևոր մարմիններ չկային: Հարավսլավիայում էջմիածնապատկան եկեղեցիներ և քահանա չլինելու պատճառը միայն նյութական անբավարարությամբ և համայնքի անկազմակերպ լինելով պայմանավորված չէր, այլ տեղի իշխանությունները ուղղափառ լինելով դեմ էին, որպեսզի հայերը հոգևորականներ ունենային՝ գտնելով, որ «սերբ քահանաները կարող են բավարարել իրենց հոգևոր պետքերը»: Այս պատճառով հայերի հարսանեկան, մկրտության և այլ արարողությունները կատարվում էր սերբ հոգևորականների միջոցով⁴²:

Չեխոսլովակիայում հայությունը հիմնականում կենտրոնացած էր մայրաքաղաք Պրահայում: 1924 թ. դրությամբ այստեղ ապրում էր 83 հայ, որոնցից 8-ը տեղափոխվել էին առաջին աշ-

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5398, թ. 33:

խարհամարտին նախորդած տարիներին: 1925 թ. այստեղ ապրում էր 120, իսկ 1930 թ.⁴³ մոտ 70 հայ: Հայության փոքր հատվածը զբաղված էր առևտրով: Չնչին թիվ էին կազմում նաև տեղի համալսարաններում սովորող հայ երիտասարդները:

1924 թ. Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդապեշտում բնակվում էր 60 հայ, որոնք հիմնականում ուսանողներ էին: 1925 թ. հայության թվաքանակն աճում է՝ հասնելով 150-ի, իսկ 1930 թ. նվազում՝ կազմելով 70 հոգի: Համայնքում ազգային կյանքի կազմերպման խնդիրները հոգում էր եկեղեցական հոգաբարձությունը: Առաջին աշխարհամարտից հետո այստեղ հիմնվում է ազգային վարչություն: Վերջինիս ջանքերով համայնքի հոգևոր, կրթական կյանքի կազմակերպման և աշխուժացման համար շենք է գնվում, որտեղ նախատեսվում էր բացել վարժարան, աղոթատուն և կազմակերպել մայրենի լեզվի ուսուցում, որը, ցավոք, չի հաջողվում գործնական հողի վրա տեղափոխվել և մնում է անկատար⁴³:

Այսպիսով, Եվրոպայի Հայոց թեմի կազմավորման գործընթացը 1924–1930 թթ. մտնում է ավարտուն փուլ: Դրա կայացմանը, առաջին հերթին, նպաստում են հայության թվաքանակի աճը, այնուհետև՝ թեմի կանոնադրության միջոցով հաստատված վարչական կառույցները, որոնց առաջնային խնդիրը պետք է հանդիսանար եկեղեցիների և կրթօջախների կառուցումն ու ազգային կրթության կազմակերպումը:

⁴³ Նույն տեղում:

**Երոպայի հայոց թեմի ժողովրդագրական նկարագիրը
1924-1930 թթ.**

1924 թվական				
Երկիր	հայերի թվաքա- նակը	նկերացի	հոգևորականներ	դպրոց
Ֆրանսիա	22.690	Ս. Հովհաննես Մկրտիչ	Հոգևոր հովիվ՝ Վոսանյապոս եպս. Քիպարյան	Գաղթական- նաց դպրոց
Անգլիա	1540	Ս. Սարգիս, Ս. Երրորդդու- րյան	Վահան քահանա, Ղևոնդ եպս. Դուրյան, Վոսանյապոս եպս. Քիպարյան	-----
Բելգիա	180	-----	Վոսանյապոս եպս. Քիպար- յան	-----
Գերմանիա	575	-----	-----	-----
Իտալիա	425	-----	-----	-----
Հունգարիա	60	-----	-----	-----
Շվեյցարիա	195	-----	-----	-----
Ավստրիա	250	-----	-----	-----
Չեխոսլովակիա	75	-----	-----	-----
Հարավսլավիա	220	-----	-----	-----
1925 թվական				
Ֆրանսիա	32250	Ս. Հովհան- նես Մկրտիչ	Հոգևոր հովիվ՝ Վոսանյապոս եպս. Քիպարյան	Կարագոզ- յան դպրոց, Գաղթակա- նաց դպրոց- ներ
Անգլիա	1410	Ս. Սարգիս, Ս. Երրոր- դուրյան	Հոգևոր հովիվ՝ Ղևոնդ եպս. Դուրյան, Գուսան վարդապետ	-----
Բելգիա	420	-----	-----	-----
Գերմանիա	580	-----	Մեջոն քահ. Քիպարյան	-----
Իտալիա	435	մատուտ	-----	-----
Հունգարիա	150	-----	-----	-----
Շվեյցարիա	250	Քրաֆտ Բո- նարի որդա- նոց	-----	-----
Ավստրիա	3500	-----	-----	-----
Չեխոսլովակիա	120	-----	-----	-----
Հարավսլավիա	80	-----	-----	-----

1930 թվական				
Ֆրանսիա	63730	Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Պողոս Պետրոս, Ս. Հարություն, Ս. Գևորգ, 12 մատուռ, 4 աղոթատուն	Հոգևոր հովիվ՝ վառաշատի եպս. Քիչարյան, 4 ծխատեղ, 319 հոգևորական	Կարագոզյան դպրոց, Դպրոցասիրաց դրանց, երկրորդական վարժարան
Անգլիա	1200	Ս. Սարգիս, Ս. Երվորդություն	Հոգևոր հովիվ՝ Ղևոնդ եպս. Դուրյան,	-----
Քեզիա	1050	2 աղոթատուն	-----	-----
Գերմանիա	479	1 աղոթատուն	Հոգևոր հովիվ՝ Գրիգոր Շահանյան	-----
Իտալիա	510	1 աղոթատուն, 1 մատուռ	1 քահանա	-----
Հունգարիա	70	-----	-----	-----
Շվեյցարիա	406	1 աղոթատուն	-----	-----
Ավստրիա	200	մատուռ	1 քահանա	-----
Չեխոսլովակիա	70	մատուռ	-----	-----
Հարավսլավիա	500	մատուռ	-----	-----

Мариам М. Акопян, ЕГУ, Административно-демографическая картина Европейской армянской епархии в 1924–1930 гг. – Кондаком Католикоса всех армян Геворка V в 1925 г. была создана Европейская армянская епархия. Из свидетельств делегатов Католикоса всех армян становится ясным, что для армянства Европы епархиальное предводительство являлась связывающим звеном во взаимоотношениях Родина-Дiaspora, имела большое значение в деле формирования национальной жизни европейского армянства и религиозного воспитания.

Mariam M. Hakobyan, YSU, The 1924–1930 administrative and demographic picture of Armenian Diocese of Europe – In 1925 the Armenian Diocese of Europe was established according to

the kondak (pastoral letter) of the Catholicos of All Armenians Gevorg V. From the descriptions of the delegates of the Catholicos of All Armenians in 1924-1930, it became clear that the diocesan leadership was a link between the Homeland-Diaspora relations for the Armenians of Europe in the formaton of national life of the latter and their religious upbringing.